

ФІЛОСОФСЬКА СПАДЩИНА М. БЕРДЯЄВА У РОСІЙСЬКОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

В статті досліджуються критичні оцінки філософського насліддя Н. Бердяєва в російській науковій та філософській думці. Аналізуються чотири періоди творчості мислителя: соціологічний (психологічний), історичний (космічний), етичний (персоналістський), есхатологічний. Розглянуті погляди Н. Бердяєва на історію та культуру, проаналізовано його розуміння суті історичного процесу.

Ключові слова: історія, свобода, народ, держава, культура.

Critical estimations of Berdyaev's philosophic heritage in Russian scientific and philosophic thought are analyzed in the article. Four periods of work of Berdyaev are analyzing: sociological (psychological), historical (cosmic), ethnic (personalitcal), eschatological. Berdyaev's views on history and culture are examined, his understanding of historical process is analyzed.

Key words: history, freedom, nation, state, culture.

Микола Олександрович Бердяєв є одним з найбільш популярних вітчизняних філософів на Заході. Уродженець Києва, виходець з російської аристократичної родини, М. Бердяєв відкрив для Європи привабливість тематики, винесеної з російської філософії і культури. Товариство Бердяєва у своєму бюлетені 1953 року з гордістю повідомляло, що його книги публікують від «Дармштадта до Сантьяго і від Нью-Йорка до Токіо» [5, с. 13–14]. Свідченням високого визнання є той факт, що в 1947 році М. Бердяєв став доктором теології Кембриджського університету.

Важливе місце в творчості М. Бердяєва займала проблематика долі Росії, яку в ті часи досліджувало багато російських філософів, проте саме історіософська концепція мислителя користувалася найбільшим інтересом. Окрім оригінальності її основних положень, популярності поглядів мислителя сприяли його відносна неупередженість, відсутність догматизму, відданість популярним на Заході, але не популярним у Росії ідеалам свободи. Останнє особливо помітно, якщо порівнювати праці М. Бердяєва з відомими російськими євразійцями, які переважно симпатизували цінності свободи, але не сприймали їх, віддаючи перевагу азіатському деспотизму [наприклад, див. 16, с. 194]. Якщо євразійці абсолютизували роль держави у своєму баченні пострадянської Росії, то М. Бердяєв обмежував сферу державних дій правами особистості і «волею духу» [3, с. 26–27].

М. Маслін і О. Андрєєв у статті «Про російську ідею. Мислителі російського зарубіжжя про Росію і її філософську культуру» відзначають особливості й специфіку стилю та «техніки» мислення Бердяєва: «Бердяєва справді можна обвинувачувати в багатьох "філософських гріхах", але не можна обвинуватити в одному – у догматизмі. Він мислить розкуто, вільно, антиавторитарно» [11, с. 15–16].

Без сумніву, популярності праць М. Бердяєва сприяли його публіцистичний

стиль, який забезпечував доступність викладення його ідей, а також логічність і послідовність викладення матеріалу. Як відзначає російський дослідник М. Полторацький, М. Бердяєв «завжди йде від загального й цілого до приватного й одиничного» [14, с. 14].

Легкість викладення М. Бердяєвим матеріалу можна пояснити й тим, що він відносив філософію до культури, до вільної творчості, а не до науки, тож не бачив необхідності писати сухим науковим стилем. У праці «Сенс творчості» він писав: «Підпорядкування філософії науці є підпорядкування свободи необхідності. Наукова філософія є поневолена філософія, що віддала свою первородну свободу у владу необхідності». На думку мислителя, «філософія – самостійна галузь культури, а не самостійна галузь науки» [1, с. 54, 59].

У той же час праці М. Бердяєва досить неоднозначно сприйняли його співвітчизники, причому як прихильники радянської влади, так і білоемігранти. Для обох сторін філософ був надто волелюбним, їх дратувало бажання М. Бердяєва бути упередженим у той час, як самі вони сповідували взаємовиключні підходи. Як справедливо відзначає О. Єрмичев, «правих» дратувала «лівизна» поглядів філософа, а «лівих» – його симпатії до правди про марксизм, комунізм і радянську владу в СРСР [2, с. 9]. Християнська філософія М. Бердяєва викликала неприйняття комуністичного СРСР, а новачність у трактуванні взаємин Бога і людини, призначення останньої насторожувала православних богословів еміграції.

Через це творчість М. Бердяєва широко критикували його сучасники як у СРСР, так і в еміграції. Так, В. Розанов, розмірковуючи про книгу філософа «Зміст творчості», висловлював думку, що викладені в праці ідеї месіанського покликання Росії не відбивають сутності її реального релігійного буття. В. Розанов вважав, що релігійний месіанізм властивий більшості народів світу, тому розглядати його як властивість, що характеризує культуру лише єврейського й російського народів, означає спотворювати російську історію [15].

Інший сучасник М. Бердяєва, В. Зеньковський, навпаки, високо оцінював значення книги «Зміст творчості», відзначаючи, що вона є «високоцінним документом, справжнім пам'ятником нашої бентежної доби... Через усю книгу М. О. Бердяєва проходить цей пророчий настрій, це відчуття духовного перелому, що насувається; у ньому безсумнівно варто бачити одне з головних джерел натхнення М. О. Бердяєва. У цьому плані він близький до багатьох наших сучасників, які дуже яскраво переживають таке ж відчуття світової кризи, що насувається» [7, с. 284]. У то ж час В. Зеньковський вважав, що мислитель неадекватно оцінював християнство як ideale завдання, дане нам у Євангелії, і його історичне втілення.

Розглядаючи працю М. Бердяєва «Зміст історії. Досвід філософії людської долі», Л. Карсавін відзначає близькість позицій за основними, досліджуваними в ній проблемами. Але подібне споріднення поглядів не виключає, на його думку, критичного аналізу окремих положень. Зокрема, М. Бердяєв у цій книзі пов'язує становлення всесвітньої історії з появою християнства. Однак у цьому випадку виходить, що нехристиянські народи випадають з потоку всесвітньої історії. Щоб цього не відбувалося, Л. Карсавін пропонує трактувати християнську ідею більш

широко, щоб вона могла охоплювати всі багатвікові культури [8, с. 328].

А. Кізеветр критикує ідеї М. Бердяєва щодо того, що російський народ ніколи не задовольнявся «серединним царством культури», тому «не здатний до творення відносних цінностей земної культури» [9, с. 331–332]. Згідно з А. Кізеветром, подібне трактування специфіки духовності росіян можливе лише «тоді, якщо ми закреслимо всю історію російського народу і закриємо очі на всю величезну творчу культурну роботу, яку зробив цей народ протягом його історії» [9, с. 332]. А. Кізеветр вважав, що вся історія колонізації російським народом величезних просторів показує, що він має творчі здібності в галузі саме «відносних цінностей земного благооблаштування».

Л. Шестов, розглядаючи проблему нествореної волі у творах М. Бердяєва, відзначав, що останній «веде свій філософський родовід від знаменитого німецького містика Якова Беме, і через Беме – від німецького ідеалізму». Волю, відповідно до М. Бердяєва, не створив Бог, вона «корениться в небутті», і Бог, як і людина, над нею не владний. Подібний підхід, на думку Л. Шестова, є наслідком абсолютизації ролі людських знань як джерело пізнання. Джерелом волі для людини виступає віра, тільки в ній вона, згідно з Л. Шестовим, знаходить справжню духовність і волю [18, с. 412, 436].

Г. Федотов, відзначаючи багатство й складність творчості М. Бердяєва, у той же час різко критикував окремі положення соціальної концепції останнього: «Якщо в повному запереченні економічної волі Бердяєв наближається до комунізму, то в корпоративній організації держави він поділяє принципи і східного (радянського), і західного фашизму». Згідно з Г. Федотовим, корпоративна система, яку пропонував запровадити в життя М. Бердяєв, в умовах відсутності принципу багатопартійності, неминуче стане «політичною основою для тиранії» [17, с. 443–444]. Хоча слід зазначити, що насправді згадану корпоративну систему М. Бердяєв розглядав лише як ідеал майбутнього суспільства, а не практичну схему організації тогочасного суспільного життя. Навпаки, він критикував євразійців за їх зазіхання на свободу і схильність до тоталітаризму.

Різку оцінку пізнього періоду творчості М. Бердяєва дає С. Левицький. «Після війни, в останні роки свого життя, Бердяєв, осліплений законною ненавистю до гітлеризму, взагалі став занадто багато пробачати більшовикам. Мислитель, який сказав свого часу найбільш викривальні слова про більшовизм, який таврував радянську владу як "сатанократію", схильний був навіть побачити в них попередників нової, вищої доби» [10, с. 515]. Подібні думки мислителя С. Левицький називав сумними оманами. Критично оцінює пізній період творчості М. Бердяєва й інший дослідник його доробку – М. Полторацький, який зазначає, що, аналізуючи філософію історії Росії М. Бердяєва, він віддає перевагу його ранній праці «Доля Росії». Що ж стосується пізньої «Російської ідеї», то її розглядає переважно в критичному аспекті [14, с. VI].

Критичні оцінки пізнього періоду творчості М. Бердяєва навіть викликали поширення думок про те, начебто останні праці мислителя неадекватні його ж власним поглядам і його загальній спрямованості досліджень Росії. У той же час, як зазначають сучасні російські дослідники, зокрема, Б. Буйло, М. Бердяєв вважав

комунізм радянської Росії природним продовженням національних традицій з їх максималізмом і прагненням до соціальної справедливості. Щоправда, російський комунізм із його теорією соціально справедливого суспільства на практиці з'явився у деформованому тоталітарному вигляді [3, с. 26]. Тобто філософ не був прихильником радянської влади, але намагався об'єктивно оцінити причини її приходу в Росії та її історичну місію.

Стосовно дискусії щодо еволюції поглядів М. Бердяєва слід зазначити, що дослідники виділяють кілька періодів його творчості. Так, В. Зеньковський у праці «Історія російської філософії» виділяє чотири періоди творчості мислителя: перший характеризується перевагою етичної теми; другий – релігійно-містичної; третій – зміщенням акценту на історіософську тему з підвищеною увагою до есхатології; четвертий – персоналістичністю [6, с. 720]. М. Полторацький у монографії «Бердяєв і Росія (Філософія історії Росії в М. О. Бердяєва)» пропонує дещо інший підхід до розгляду різних етапів творчого шляху філософа. Він також виділяє чотири періоди: перший – соціологічний або психологічний (від захоплення марксизмом і до першої російської революції); другий – історичний або космічний (від революції 1905 року до середини 1920-х років); третій – етичний або персоналістичний (від середини 1920-х до середини 1930-х років); четвертий – есхатологічний (від середини 1930-х до смерті в 1948 році) [14, с. 7–8].

Важливо, що обидва дослідники наголошують, що пропоновані періодизації є не так фіксацією ступенів творчості М. Бердяєва в їх хронологічному порядку, як відображують різні сторони його філософії, перевагу в кожному з періодів відповідної духовної установки. Отже, йдеться не про докорінні концептуальні зміни філософських поглядів М. Бердяєва, а про акцентування уваги на різних сторонах системи цих поглядів.

Зазначимо також, що й у певних змінах поглядів немає нічого дивного, адже в процесі творення людина розвивається, по-новому відкриває для себе одні й ті ж самі речі, особливо, коли не сприймає догматизму, має можливість поглянути на них з різних боків. Варто також враховувати, що М. Бердяєв мав непросту долю, був змушений кілька разів змінювати місце проживання через неприйняття його поглядів спочатку царським режимом, потім – більшовицьким. Уже в еміграції філософ зіштовхувався зі звинуваченнями в симпатіях до більшовиків, а також мав нагоду побачити, як «демократична» Європа дозволила нацистам і фашистам спочатку прийти до влади, а потім захопити півконтиненту. Не дивно, що за таких обставин, погляди на багато речей можуть змінитися, хоча наголосимо ще раз, базові концепції М. Бердяєва, навіть за визнанням його критиків, залишалися незмінними протягом усього життя.

Так, на початку 1918 року М. Бердяєв написав книгу «Філософія нерівності», у якій у формі листів виклав своє розуміння культурного й історичного процесів, дав критичну оцінку жовтневим подіям 1917 року в Росії. У цей же період він закінчує роботу над книгою «Доля Росії». Восени 1919 року М. Бердяєв читає в Москві у Вільній Академії духовної культури лекції з філософії історії, що стали основою його книги «Зміст історії». У цей період, як пізніше зізнавався сам мислитель, він значною

мірою емоційно оцінював більшовицьку революцію з позиції аристократа.

Уже після вислання, в 1924 році, в Берліні опубліковано працю М. Бердяєва «Нове середньовіччя. Міркування про долю Росії і Європи», яка була перекладена багатьма європейськими мовами і зробила його широковідомим інтелектуальній публіці Заходу. Пізніше виходять роботи «Джерела і зміст російського комунізму», «Російська ідея», «Самопізнання» та інші. У цих роботах філософ дає оцінку революційним подіям у Росії як об'єктивній необхідності в долі країни, що є більш адекватним його загальному підходу до розгляду явищ у ракурсі аналізу російської філософії історії, ніж емоційні думки, викладені в попередніх працях.

У той же час, незважаючи на певні зміни поглядів з низки питань, переважно політичного характеру, світоглядні постулати М. Бердяєва не зазнали змін, адже визначальними для розвитку людини й історії для нього завжди були особистість і духовність. Тут не можна не погодитися із думкою Г. Федотова, який зазначав, що М. Бердяєв «у принципових питаннях залишився самим собою» [3, с. 8]. Незмінність концептуальних підходів мислителя відзначає і Ш. Гайдено, яка пише, що «в центрі філософського інтересу М. О. Бердяєва завжди була і залишалася людина: як би не змінювалися політичні симпатії і філософські захоплення Бердяєва, яких би впливів не зазнавав він у ході свого розвитку, центральною темою його думки була людина, її воля, її доля, зміст і мета її існування» [4, с. 302]. О. Єрмичев відзначає, що філософія М. Бердяєва завжди була персоналістична і її еволюція відбувається в межах пошуку вирішення питання про те, як вільна особистість може, не поступаючись своєю свободою, досягти гармонії з оточуючим світом [2, с. 13].

Політичні ж розбіжності для М. Бердяєва не були настільки принциповими, як для його критиків, адже він однаково негативно ставився до різних форм придушення людської свободи, яких б форм вони не набували – чи то ліберально-конституційних, чи то авторитарних. Зазначимо, що громадяни України на власному досвіді мали можливість переконатися, що несвобода часів СРСР не так уже й відрізняється від несвободи сучасної України, хоча за формальними ознаками це цілком різні політичні системи. Проте як за радянських часів людина, яка не мала доступу до влади і великої кількості грошей, не була вільною, так і за часів «дикого» ліберального капіталізму без влади і грошей свобода – швидше фікція, ніж реальність.

Аналізуючи філософію історії М. Бердяєва, С. Неретіна у статті «Бердяєв і Флоренський про зміст історичного» відзначає, що для мислителя історія виступає процесом саморозкриття духу, у якому можна виділити шість основних етапів. Перший етап – античний, котрий характеризується «статичністю» думки й відсутністю історичного пізнання. Другий етап пов'язаний зі становленням єврейського месіанізму та появою передумов історичної свідомості. Третій етап – християнський, що характеризується появою есхатології й ідеї всесвітньої історії. Четвертий – доба Відродження, за якої людина проголошує себе вищою метою світобудови, затьмаривши на час справжні духовні християнські цінності свого буття. П'ятий етап – Реформація, що характеризувалася утвердженням одного Божественного початку за заперечення самостійності людської природи. Шостим етапом став соціалізм, який є спробою створення Царства Божого на землі. Всі

названі етапи історії становлять різні сторони прояву людської духовності й ступінь її об'єктивації в занепалому світі [12].

За М. Бердяєвим, людина не може існувати поза історією, оскільки вона живе у цьому тваринному, об'єктивованому світі. Однак для людини її земна історія позбавлена всякого змісту, оскільки сама людина не цікавить історію, що здійснюється через розвиток цивілізацій, народів і держав. Але в історії, окрім земного, є інший, есхатологічний зміст, що просвітлює і направляє її земний шлях. Цей зміст відкривається в русі до Царства Божого. Необхідна персоналістична революція, що, переборовши об'єктивацію людського буття, завершить історію [13, с. 158].

Погляди М. Бердяєва на історію і культуру багато в чому визначили еволюцію його поглядів у розумінні специфіки російської революції і наступного розвитку Росії. Розуміння суті підходу мислителя до історії розкриває необґрунтованість звинувачення його в симпатіях до більшовизму. Характер його досліджень революції і радянської Росії визначався запропонованим ним же методом адекватного сприйняття історії. Відповідно до останнього, історик, аналізуючи різні періоди в житті людей, повинен прагнути об'єднати свою долю з долею досліджуваного ним народу, бо якщо духовний світ ученого виявиться занадто далеким від культурних потенцій розглянутої ним доби, то адекватного розуміння історії не буде [3, с. 19].

Саме тому, досліджуючи більшовицьку революцію 1917 року й наступне правління радянської влади, М. Бердяєв намагався по можливості звільнитися як від упереджень, що він мав у період написання «Філософії нерівності», так і від західних стереотипів. Дослідник прагнув збагнути зміст досліджуваних явищ у ракурсі історичного поступу. Для нього головним було не те, наскільки події, що відбуваються в Росії, відповідають його особистим симпатіям й оцінкам, а те, наскільки це відповідає традиціям і загальній спрямованості розвитку культури й історії народу. У цьому він убачав умову проведення незалежного дослідження, що має наукову значущість для аналізу ймовірних у майбутньому шляхів розвитку країни.

Як висновок, зазначимо, що прагнення М. Бердяєва до об'єктивності навіть ціною ризику бути не сприйнятим, не зрозумілим і розкритикованим сучасниками заслуговує на щире повагу й може бути прикладом для наслідування, адже, на жаль, надто часто дослідниками рухають не прагнення істини, а наміри догодити кон'юнктурі – політичній чи науковій, або ж власні внутрішні упередженості, звільнитися від яких, є, мабуть, найбільш складним, але необхідним завданням кожного науковця.

Література:

1. Бердяев Н. А. Смысл творчества. Опыт оправдания человека. – Париж, 1985.
2. Бердяев Н. А. Pro et contra. – Кн. 1. – СПб., 1994.
3. Буйло Б. И. Судьба России в культурно-исторической концепции Н. А. Бердяева: Дис. ... д-ра филос. наук. – М., 2005.
4. Гайденок П. П. Владимир Соловьев и философия Серебряного века. – М., 2001.
5. Гальцева Р. А. Очерки русской утопической мысли XX века. – М., 1992.

6. Зеньковский В. История русской философии. – М., 2001.
7. Зеньковский В. В. Проблема творчества. По поводу книги Н. А. Бердяева «Смысл творчества. Опыт оправдания человека» // Бердяев Н. А. Pro et contra. – Кн. 1. – СПб., 1994.
8. Карсавин Л. П. Н. А. Бердяев. «Смысл истории. Опыт философии человеческой судьбы». «Конец Ренессанса (К современному кризису культуры)» // Бердяев Н. А. Pro et contra. – Кн. 1. – СПб., 1994.
9. Кизеветтер А. А. О «русской душе» // Бердяев Н. А. Pro et contra. – Кн. 1. – СПб., 1994.
10. Левицкий С. А. Бердяев: пророк или еретик? // Бердяев Н. А. Pro et contra. – Кн. 1. – СПб., 1994.
11. Маслин М. А, Андреев А. Л. О русской идеи. Мыслители русского зарубежья о России и ее философской культуре // О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. – М., 1990.
12. Неретина С. С. Бердяев и Флоренский о смысле исторического // Вопросы философии. – 1991. – № 3.
13. Новикова Л. И., Сиземская И. Н. Антиномия личности и общества (Антропософский опыт Н. Бердяева) // Общественные науки и современность. – 1997. – № 1.
14. Полторацкий Н. Бердяев и Россия (Философия истории России у Н. А. Бердяева). – Нью-Йорк, 1967.
15. Розанов В. В. Идея «мессионизма». По поводу книги Н. А. Бердяева «Смысл творчества» // Бердяев Н. А. Pro et contra. – Кн. 1. – СПб., 1994.
16. Трубецкой Н. Об идее-правительнице идеократического государства // Основы Евразийства. – М., 2002.
17. Федотов Г. П. Бердяев – мыслитель // Бердяев Н. А. Pro et contra. – Кн. 1. – СПб., 1994.
18. Шестов Л. Николай Бердяев. Гнозис и экзистенциальная философия // Бердяев Н. А. Pro et contra. – Кн. 1. – СПб., 1994.